В. Гринчуцький

ПРОМИСЛОВІ ТРЕСТИ В УМОВАХ РИНКУ

У статті розглядаються проблеми розвитку торгової діяльності трестів в умовах ринку та їх взаємовідносини з синдикатами у період нової економічної політики. Показано позитивні та негативні впливи останніх на господарсько-торгову діяльність трестів.

Важливою сферою господарської діяльності трестів в умовах ринку була торгівля. Оскільки трести були поставлені в умови госпрозрахунку, то вони повинні були не лише зіставляти результати виробництва з цінами на продукцію, а й самостійно забезпечувати себе всім необхідним для виробництва. Це була одна з найважливіших проблем господарської діяльності трестів, що за складністю не поступалася виробничій. Справа була не лише у відсутності обігових коштів у трестах. За роки воєнного комунізму повністю знищено систему товаропровідних каналів і міжрегіональних зв'язків, а вольовий розподіл з кожним роком дедалі більше й більше проявляв свою нездатність забезпечити промисловість сировиною, паливом, матеріалами, а робітників — найнеобхіднішими засобами.

Тому з самого початку трестам доводилось поряд із налагодженням виробництва вирішувати проблеми збуту й постачання. Відсутність обігових коштів та торгового апарату у трестів поставили завдання створення організацій, які б взяли на себе функції постачання сировини, матеріалів, палива тощо і реалізації виробленої продукції. Такими організаціями стали синдикати. У березні 1922 р. були утворений текстильний і сірниковий синдикати, у квітні — Шкірсиндикат, Сільсиндикат, згодом - тютюновий, нафтовий, сільськогосподарського машинобудування. Всього наприкінці 1922 р. було створено 12 синдикатів, які поширювали свою діяльність і на Україну[1]. А протягом 1922–1928 рр. в СРСР діяло 23 синдикати[2]. Вони утворювались з метою погодження і об'єднання в одному апараті торгової діяльності підприємств промисловості, в галузі збуту їх продукції та заготівлі сировини й матеріалів, а також з метою сприяння плановому їх фінансуванню та кредитуванню під загальним наглядом і керівництвом ВРНГ[3].

Як здійснювалась торгова політика щодо трестів? На першому етапі дуже важко визначити якусь систему в організації збутово-постачальних операцій з боку УРНГ. Дуже часто УРНГ приймала та втілювала у життя рішення, які важко зрозуміти. Наприклад, вона розподіляла постачання сировиною «Тютюнтрест» і «Махортрест», але коли Наркомпрод УРСР відмовив у забезпеченні сировиною «Оліятрест», то і УРНГ висловилася за самозабезпечення з тієї причини, що «велика олійнобійна промисловість повинна сама собі створювати базу для свого існування»[4].

Синдикат, як акціонерне товариство, не був однорідним і мав різні типи об'єднання. За визначенням В. Канторовича, були такі типи об'єднання: 1) синдикати, що мали лише регулюючі функції і жодних оперативних; 2) синдикати, що мали крім регулюючих функцій, заготівельні та експортні; 3) лише експортні; 4) синдикати, що мали оперативні і регулюючі функції, проте без права управління виробництвом (власне синдикати); 5) ті, що мають додаткові до оперативних торгових функцій розширені права в області управління виробництвом; 6) трести-монополісти.

Місце і роль синдикатів у господарській діяльності трестів були досить суперечливими. Не всі синдикати однаково впливали на тресті. У літературі того часу в переважній більшості синдикати оцінювались як такі, що «були покликані допомогти промисловості оволодіти стихією ринку, з'ясувати місткість, обмежити виробництво можливої реалізації і створити нормальні умови для роботи трестів... Вони створили більш–менш нормальні умови для роботи трестів, довели збиткові ціни трестів до прибуткових, зуміли регулювати розміри виробництва в приблизних межах місткості

ринку. Ніякі інші організації адміністративного типу, крім синдикатів, в цей період досягти таких результатів не могли»[5]

Багато дослідників вважають, що синдикати відігравали істотну роль у торгівлі трестів. Але така оцінка дещо перебільшує їхню роль. Серед контрагентів синдикати відігравали далеко не першу роль у торгівлі трестів, тобто вони не були основними постачальниками і збувальниками продукції трестів. Останні збували свою продукцію синдикатам, іншим державним органам (наркоматам, трестам, експортним організаціям), кооперативним та змішаним товариствам, приватним особам і організаціям. За даними 1923/24 р., коли вже синдикати в основному сформували власну систему збуту, лише п'ять республіканських трестів входило в синдикати. Основними контрагентами українських трестів були державні організації (трести, наркомат шляхів сполучення, військові відомства, держторги та ін.). Їхня частка у збуті трестів становила по кварталах від 42,2 до 46,4%, а синдикатів — від 17,5 до 20,8%[6]. Кооперативним та приватним організаціям реалізовувалось відповідно 11,9 та 11,7% готових виробів[7].

Синдикати повинні були стати своєрідними центрами регулювання промисловості. На думку деяких тогочасних керівників і економістів, вони повинні були впливати на ринок, ціни та виробництво. На початку діяльності трестів синдикати справді відігравали істотну роль в цьому. Зокрема, ціну на сіль встановлював Сільсиндикат, до якого входили всі українські об'єднання соляної промисловості. Шкірсиндикат підняв і вирівняв на загальносоюзному ринкові ціни на шкіру, зробивши їх беззбитковими. Подібну політику проводили більшість синдикатів, до яких входили українські трести. Але вони були ще далекі від реального впливу на кон'юнктуру ринку. Більше того, саме кон'юнктура ринку сильно впливала на виробничу діяльність трестів.

Синдикат розмежовував між трестами райони збуту і заготівель, приймав і розподіляв замовлення, встановлював найбільш раціональні умови збуту товарів і заготівлі матеріалів, палива тощо, встановлював ціни на сировину, готову продукцію з метою розширення виробництва і споживання, визначав асортимент виробів, необхідних для задоволення ринку, і розподіляв їх виробництво між членами синдикату. Синдикатам надавалося право виходити на зовнішні ринки, організовувати допоміжні виробництва, необхідні для торгівлі та заготівельної діяльності, об'єднувати і погоджувати діяльність трестів у галузі фінансування та кредитування.

В Україні синдикати мали незначне поширення. Більшість синдикатів, що об'єднували українські трести, підпорядковувалися ВРНГ СРСР. Одним з перших в Україні був організований Укрполіграфсиндикат[8]. Були утворені махорочний, шкіряний, крохмально-паточний та інші синдикати[9].

На початку 1924 р. економічне управління ВРНГ УСРР вивчало питання організації синдикатів та входження до них українських трестів і прийшло до висновків, що включення трестів до загальносоюзних синдикатів часто було зумовлене не об'єктивними економічними і комерційними вигодами, а можливістю встановити контроль над розподілом фінансових ресурсів між трестами. Така практика призводила до подорожчання виробництва. З цього приводу голова ВРНГ УСРР К. Максимов зазначав, що необхідно встановити принцип добровільності вступу до синдикатів, оскільки тогочасна синдикатська організація «часто базує своє значення не на моментах економічної доцільності, а на тому факті, що центральні синдикати тримають у своїх руках фінансові засоби»[10].

Радянські синдикати відрізнялися від синдикатів капіталістичних тим, що це були не об'єднання великих промислових підприємств з досить обмеженими функціями і цілями, які ніколи не охоплювали всієї галузі промисловості, а об'єднання трестів (тобто об'єднання промислових підприємств) і охоплювали майже всю галузь промисловості.

Такі синдикати мали дуже негативні наслідки. Вони отримали можливість монополізувати ринок. При обмеженому виробництві та високій собівартості це мало вкрай шкідливі наслідки. На це звертали увагу тогочасні економісти, в тому числі

українські[11], але, на жаль, ці застереження лишились поза увагою тих, хто визначав економічну політику. Організація синдикатів усувала будь-яку конкуренцію, оскільки шляхом районування збуту та встановленням надзвичайно високих продажних цін вона обмежувала активність більш ефективних трестів та позбавляла стимуляції малоефективні.

Організація синдикатської системи реалізації продукції промислових трестів мала як позитивні, так і негативні наслідки для останніх. Оскільки, як ми вже підкреслювали, трести не могли успішно справитися із завданнями реалізації, то створення організації, яка взяла б на себе не зовсім властиві виробничим підприємствам функції, саме по собі було позитивним. В результаті об'єднання трестів у синдикати скорочувалися великі витрати на торгові операції. Синдикати мали можливість більш оперативно реагувати на попит в тому чи іншому регіоні, що було не під силу окремому трестові. Якоюсь мірою синдикат пом'якшував гостроту конкуренції між окремими трестами, особливо в разі достатньої насиченості ринку товарами. У випадках, коли бракувало товарів, синдикатська система давала змогу рівномірно або доцільно розподіляти по регіонах товари. Синдикати могли сприяти значному зниженню витрат, внаслідок раціоналізації проходження товарів від виробника до споживача (зменшення і, навіть, можливо, ліквідації зустрічних перевезень, вивчення попиту у віддалених районах Союзу та ін.). Звільнення трестів від невластивих їм торгових функцій допомагало сконцентрувати більшу увагу безпосередньо на виробництві. Синдикування промислових трестів давало змогу значно скоротити віддаль від виробника до споживача, відкидаючи проміжні ланки посередників.

Хоч синдикати формально не були обов'язковими для всіх трестів, але діяльність центральних управлінь ВРНГ СРСР зводилась до того, щоб примусити трести вступати до синдикатів. Багато українських трестів чинили опір синдикатам, оскільки вступ до синдикатів неминуче ускладнював розвиток промисловості. Це досить яскраво видно на прикладі боротьби Махортресту і Тютюнтресту із загальносоюзними синдикатами. Так, Тютюнтрест, довівши навантаження своїх підприємств до 100%, почав домагатися ринків збуту за межами України. Але він зустрів сильну протидію з боку тютюнового синдикату, який опирався на підтримку ВРНГ та НКФ. Цьому трестові заборонили відкривати склади, поскільки монопольне право на це мав лише синдикат, і це мало вирішальне значення, бо за даної умови оплата акцизу здійснювалась лише після відпуску зі складу. В інших випадках трест вимушений був сплачувати акциз задовго до реалізації[12].

Практика перших трьох років синдикування української промисловості показала всі позитивні й негативні процеси, що відбувалися на ринку. Першим, що кидається у вічі, це постійне зростання частки синдикатів як контрагентів у реалізації товарів промислових трестів. Зокрема, із 1923/24 рр. по 1925/26 рр. збут товарної продукції республіканських трестів у цілому збільшився у 2,4 рази, а реалізація через синдикати за цей період зросла майже у 4 рази[13]. Відповідно до цього збільшилася питома вага синдикатів у реалізації товарної маси трестів із 14 у 1923/1924 рр. до 23% у 1925/1926 рр., що в абсолютних цифрах виразилось у зростанні з 19,5 млн руб. до 76,6 млн руб.

У 1925/26 р. деякі трести майже повністю збували свою продукцію через синдикати. Це стосувалося насамперед трестів по видобуванню солі та «Порцеляна-Фаянс-Скло», які збували відповідно 98 і 88% своєї продукції соляному синдикатові і Продасилікатові[14]. Залучення трестів до синдикатів мало різноманітні причини. Так, якщо солянодобувна промисловість України була синдикована, щоб уникнути конкуренції на соляному ринкові, то трест «Порцеляна-Фаянс-Скло» вимушений був збувати свою продукцію через відсутність обігових коштів, що не давало змоги йому створити власний торговий апарат[15].

Цікаві стосунки із синдикатом «Сільмаш» склалися у «Укрсільмаштресту». Через незадовільну роботу першого президія ВРНГ УРСР у квітні 1924 р. визнала за недоцільне дальше перебування тресту у складі синдикату і зобов'язала його

налагодити збут своєї продукції через кооперативні організації та власну торгову мережу[16]. Але всю свою продукцію трест збував у Російській Федерації через синдикат, оскільки самостійна реалізація вимагала створення мережі власних відділень і баз, а на створення останніх на території Росії була встановлена монополія синдикату. Збут в Україні здійснювався через бази тресту. Згодом реалізація сільськогосподарських машин провадилася через спеціальну організацію «Плугатар», яка взяла на себе всі функції комерційного відділу тресту. Організаційна та фінансова нестабільність «Сільмашу», а також важке фінансове становище «Укрсільмаштресту» примусили відмовитися останнього від послуг синдикату та передати реалізацію своєї продукції у 1926/27 р. «Держсільскладові» за генеральною угодою[17].

Не всі трести української промисловості були охоплені синдикуванням. Найменше продукції через синдикат збував «Оліятрест». У 1926/27 р. він реалізував за генеральною угодою всього 8,4%[18] своєї продукції. Такий низький відсоток реалізації своєї продукції через «Оліяжирсиндикат» можна пояснити специфікою української олійної промисловості, яка дуже тісно пов'язана з місцевим ринком як у плані реалізації готової продукції, так і заготівлі сировини. Крім того, ця промисловість була досить слабо представлена на загальносоюзному ринкові. Лише незначні поставки (зокрема макухи) здійснювались через синдикат на експорт. Питома вага «Оліяжирсиндикату» в реалізації макухи тресту становила 29%[19].

Деякі трести почали налагоджувати свої стосунки з синдикатами лише у 1925/1926 рр. Саме в цей час започаткували співпрацю «Текстильтрест» із Всесоюзним текстильним синдикатом. В тому році трест за генеральною угодою реалізував майже 20% своєї продукції. На наступний рік генеральна угода вже передбачала, що трест майже всю основну продукцію (85%) реалізовуватиме через синдикат. Трест «Хімвугілля» збував свою продукцію через власну мережу торгівлі. Але в тому ж році він вже реалізував 5,6% своєї продукції через «Продасилікат». Зокрема, через синдикат реалізовувалося до 31% скла. А за генеральною угодою на наступний рік було реалізовано 20% всієї продукції тресту[20].

Синдикати брали на себе і функції постачальників сировини та матеріалів для трестів. Із синдикованих українських трестів «Шкіртрест» повністю постачався сировиною як внутрішніх, так і імпортних заготовок через синдикат. «Шкірсиндикат» постачав також сировиною всі місцеві шкіряні трести[21]. Така концентрація заготовок у руках одного синдикату мала певну перевагу, а саме: 1) створення єдиного апарату усувало необхідність в паралельному заготівельному апараті окремих трестів, що економічніше й раціональніше; 2) фактично давало змогу монопольно встановлювати низькі ціни на сировину; 3) звільняло трести від заготівельних операцій, щоб більшу увагу вони могли звертати на виробництво і, нарешті, 4) допомагало розподіляти раціонально з позиції державних органів наявні сировинні ресурси у межах всієї країни.

Взаємовідносини між трестом і синдикатом будувалися на основі генеральних угод, в яких зазначалися розміри реалізації товарної маси трестів, терміни її реалізації, номенклатура товарів, райони реалізації, ціни на продукцію, сировину тощо.

Значних збитків від участі у синдикатах зазнало чимало українських трестів. Зокрема, Укрсільтрест лише від експортних операцій через синдикат у 1926/27 р. втратив більше 13 тис. крб.[22] А втрати від внутрішньої реалізації були ще більшими. Це пояснювалось тим, що синдикат передавав частину своїх коштів на найменш продуктивні та дорогі розробки, не рахуючись із традиційними зв'язками.

Але досвід більшості синдикатів свідчив про те, що їхня діяльність сприяє подорожчанню продукції. Причин для цього було багато. Однією з найголовніших з них були накладні витрати, пов'язані з організаційною роботою синдикатів. У справі збуту й заготівлі точилась досить гостра конкурентна боротьба. Причому синдикати намагались витіснити з ринку не лише ті трести, що не входили до складу синдикатів, а й ті, які входили, оскільки останні здавали не всю продукцію і певну частину реалізовували самі. Організаційні витрати синдикатів становили стільки, що для деяких

видів продукції ціна подвоювалася. Так, організаційні витрати Соляного синдикату становили 40% від продажної ціни солі, а виробничі затрати не перевищували 10%[23].

Синдикати користувались підтримкою ВРНГ СРСР, особливо у взаємовідносинах з республіканськими й губернськими трестами. Тому вже у середині 20-х років намічається тенденція до всебічного втручання синдикатів не лише у торгову, а й у господарсько-оперативну та фінансову діяльність трестів. Таке втручання найчастіше здійснювалось у формі диктування трестам умов виробництва, можливістю розподілу між трестами державних дотацій і банківських позик, укладання генеральних угод зі споживачами із наступним їх розподілом між трестами, втручання у процеси концентрації виробництва, монополізацією сировинного постачання і встановлення цін. Викликає значні сумніви доцільність існування синдикатів у важкій промисловості. Як ми вже констатували, більшість трестів важкої промисловості працювали на держзамовлення і були фактично виведені поза сферою ринку. Поряд із синдикатами існували при РПО та УЕН особливі комітети по розподілу замовлень, тому необхідності в існуванні цих синдикатів не було.

У зв'язку з тим, що синдикати відігравали далеко не ту роль, яку вони повинні були відігравати у діяльності трестів, серед господарників та економістів появилися противники синдикатської системи. Вони виступали якщо не за повну ліквідацію синдикатів, то хоча б за обмеження їхнього впливу на трести. Їхні вимоги зводились до ліквідації елементів примусу з боку синдикатів щодо трестів, відмови всіх державних регулюючих органів від адміністративного примусу до вступу в синдикати та усунення будь-яких перешкод до виходу трестів з них, допущення у певних межах конкуренції державних підприємств. Однією з істотних вимог була вимога обмежити синдикати у справі розподілу дотацій, позичок, організації сировинних заготівель, розподілу сировини тощо. Дуже повільно розроблялось законодавство про синдикати. А фактично його майже не було. Тому досить актуально звучала вимога до ВРНГ СРСР розробити типову конвенційну угоду без будь-яких елементів примусу[24].

Аналіз діяльності 12 синдикатів, що діяли в роки непу в Україні, дає можливість стверджувати, що синдикати були, швидше, органами розподілу, ніж торгівлі. Це особливо стосується синдикатів, що діяли у сфері виробничого споживання (метал, обладнання і машини, лісоматеріали). Тому вимоги щодо обмеження впливу синдикатів на трести не знайшли підтримки. Та її і не могло бути, бо тодішнє керівництво не допускало, навіть у думках, будь-яких форм конкуренції між трестами. Страх перед «ринковою стихією» заставляв його шукати виходу в всеохоплюючому плані. Багато з них вбачали у синдикатах той механізм, за допомогою якого можна реалізовувати план та приборкати «ринкову стихію».

Summary. The problems of the trade activity development of trusts in the market economy and their interrelation with the syndicates during the period of new economic policy are analysed in the article. Their positive and negative influence on the production trade activity of trusts is shown.

Література

1. Лантух В.В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921–1932 гг. – Х., 1992. – С. 31.
2. ЦДАВО України. – Ф. 34. – Оп. 4. – Спр. 59. – Арк. 6.
3. Маслов А. О. Деякі питання синдикування української промисловості в період непу // Історія народ. госп-ва та екон. думки: Міжвід. зб. наук. праць. – К., 1995. – Вип. 28. – С. 38.
4. ЦДАВО України. – Ф. 34. – Оп. 4. – Спр. 61. – Арк. 11–12; Спр. 102.– Арк. 189, 202, 206.
5. Канторович В. Синдикаты и их место в структуре государственной торговли и промышленности // Соц. Хоз-во. – 1924. – Кн. 4. – С. 152, 153.
6. Хозяйство Украины. – 1924. – №1. – С. 102–103.
7. ЦДАГО України.– Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1864. – Арк. 12.
8. ЦДАВО України. – Ф. 34. – Оп. 4. – Спр. 59. – Арк. 6.
9. Там само. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 49.
10. Тезисы доклада Председателя ВСНХ УССР К. Г. Максимова 8-му Всеукраинскому съезду Советов // Хоз-во Украины. – 1924. – №12–13.
11. Диманштейн Я. Кризис и общие условия промышленного производства Украины // Промышленность, торговля и транспорт Украины и их нужды: Сб. статей. – Х., 1924. – С. 32—33.
12. ЦДАВО України. – Ф. 34. – Оп. 10. – Спр. 873. – Арк. 41

13. Генесин А. Политика синдицирования и интересы украинской промышленности // Хоз-во Украины. – 1927. – №4–5. – С. 138.
14. ЦДАВО України. – Ф. 34. – Оп. 12. – Спр. 172. – Арк. 37.
15. Генесин Г. Цит. праця. – С. 139.
16. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2049. - Арк. 28.
17. Генесин А. Цит. праця. – С. 140
18. Там само. – С. 141.
19. ЦДАВО України. – Ф. 34. – Оп. 13. – Спр. 1023. – Арк. 12.
20. ЦДАВО України. – Ф. 34. – Оп. 11. – Спр.927. – Арк. 83.
21. ЦДАВО України. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр.293. – Арк. 5.
22. ЦДАВО України. – Ф. 34. – Оп. 13. – Спр. 1096. – Арк. 146.
23. Там само. – Спр. 1097. – Арк. 81.
24. Диманштейн Я. Цит. праця. – С. 34.